

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar
Neveléstudományi Doktori Iskola (Prof. Dr. Halász Gábor, egyetemi tanár)
Pedagógiatörténeti Doktori Program (Prof. Dr. Németh András, egyetemi tanár)

Nagy Andrea

**Középfokú katonai nevelés Magyarországon a kiegyezéstől
1945-ig
– a fegyelmező hatalom és a totális intézmény jellemzőinek
vizsgálata –**

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezető: Prof. Dr. Németh András, egyetemi tanár, ELTE PPK

A bíráló bizottság tagjai:

Elnök: Prof. Dr. Szabolcs Éva, egyetemi tanár, ELTE PPK

Belső bíráló: dr. Vincze Beatrix, egyetemi adjunktus, ELTE PPK

Külső bíráló: Prof. Dr. Kéri Katalin, egyetemi tanár, PTE BTK

Titkár: dr. Garai Imre, egyetemi adjunktus, ELTE PPK

Tagok: dr. Hegedűs Judit, egyetemi docens, NKE

dr. Szelei Ildikó, habilitált egyetemi docens, NKE

dr. Rébay Magdolna, habilitált egyetemi docens, DE BTK

Budapest
2019

Témaválasztás indoklása, a dolgozat felépítése

A katonaiskolák izgalmas metszéspontját képezik a katonaságnak, az iskolának és az internátusnak, amelynek köszönhetően számos pedagógiai kutatási lehetőséget rejtnek magukban. Ennek ellenére mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban igen kevés pedagógiai megközelítésű kutatás található a katonai nevelés témaköréből. A hazai szakirodalom többsége klasszikus történeti narratívát használva foglalja össze a katonai képzés intézményesülését, ezáltal annak professzionalizálódását is. A témával foglalkozó munkák másik nagy csoportja – kapcsolódva a klasszikus történeti narratívához – az egyes katonaiskolák történetével foglalkozik. Ezen iskolatörténeti művek többnyire volt növendékek vagy tanárok munkái, azonban ez nem jelent személyes hangnemet, a szerzők történelmi tényekre alapozva tisztelegnek összegző munkáikkal alma materük előtt. Ilyen intézettörténeti összefoglaló mű született a pécsi magyar királyi hadapródiskoláról (*Gál*, 2011; *Garay*, 1939; *Nemeskürti*, 1985), a soproni magyar királyi honvéd főreáliskoláról (*Cseresnyés*, 1995; *Péterfy*, 1934), a kőszegi császári és királyi katonai alreáliskoláról (*Hidvégi*, 1937; *Nagy*, 1982; *Ráskay és Szabó*, 1995), a budapesti Görgey Artúr honvéd műszaki hadapródiskoláról (*Major*, 1993), a nagyváradai magyar királyi honvéd hadapródiskoláról (*Tóth*, 1998) és a Ludovika Akadémiáról (*Dezséri*, 1930; *Miklós*, 2004b; *Rada*, 1998). Az összes nagyobb és hosszabb ideig működő hazai katonaiskola történetéről tehát született már iskolatörténeti összefoglaló mű. Az objektivitásra törekvő iskolatörténeti művek mellett számos személyes visszaemlékezés, önéletrajz is napvilágot látott a témával kapcsolatban. Több visszaemlékezés született például a kőszegi (*Galántay*, 2011; *Kazinczy*, 2005; *Lászay*, 2008; *Say*, 2002) és a soproni (*Kádár*, 1978) katonaiskoláról. Néhány doktori értekezés is született az utóbbi évtizedekben a katonaiskolákkal kapcsolatban, azonban ezek vagy egy speciális területet kutatnak – például *Sárkányné Szabó Olga* (2004) a honvédség idegen nyelv képzését kutatta a monarchia időszakában –, vagy csak érintőlegesen foglalkoznak a katonaiskolákkal, mint *Závodi Szilvia* (2012), aki alapvetően a huszadik század első felében vizsgálta a katonatisztek életmódját.

A nemzetközi szakirodalom elsősorban napjaink katonai nevelésének kihívásaival és kérdéseivel foglalkozik. Ezen témakörök között szerepelnek etikai és morális kérdések; a hadviselés pszichológiája; a felelősségvállalás kérdései; a modern hadviselési technikák kérdései; visszaélés a katonai haderővel; filozófiai kérdések; a személyiség kérdései; a nemzeti identitás kérdése; a katonai nevelés céljai; a vezetői kultúra és a vezetéselmélet

(Annen és Royl, 2010; Annen, Nakkas, és Makinen, 2013; Florian, 2002; Kvernbekk, Simpson és Peters, 2008; Micewski és Annen, 2005).

A dolgozat első része mindezek tükrében, azt a célt szolgálja, hogy egy olyan összefoglalást adjon a hazai középfokú katonai képzésről, amely neveléstörténeti nézőpontból foglalja össze annak történetét, reflektálva a korszak közoktatásügyének változásaira, a tisztek társadalomban betöltött szerepére, annak változásaira, felhasználva a felsorolt szakirodalmat, és kiegészítve azokat olyan elsődleges forrásokkal, amelyek a levéltári kutatás során kerültek feltárássra.

A dolgozat második része korabeli levéltári forrásokra támaszkodva mutatja be a katonaiskolák mindennapjait. Ennek során Michel Foucault, valamint Erving Goffman munkáinak szemléletmódjára alapozva a fegyelmező hatalom mikrotechnikáinak érvényesülését, illetve a katonaiskolák totális intézmény jellegének érvényesülését vizsgálom majd. A munka következő részében a kutatás céljaihoz és elméleti kereteihez igazodva, három, ismert katonaiskolai regényként számontartott szépirodalmi mű – *Ottlik Géza* (2007) *Iskola a határon* című regénye, *Robert Musil* (1980) *Törless iskolaévei* című műve és *Mario Vargas Llosa* (1976) *A város és a kutyák* című regénye – elemző bemutatására kerül majd sor.

Elméleti keret

A kutatás elemző részének elméleti alapjait *Michel Foucault* (1990, 1998a, 1998b, 1998c, 1999, 2000) hatalomelmélete és *Erving Goffman* (1991) totális intézmények működését vizsgáló munkája adja. Ezen elméletek a nyolcvanas évektől kezdve jelentős hatással voltak a neveléstörténeti kutatások szemléletmódjára is (*Sarasin*, 2001; *Caruso*, 2003; *Weber és Marer*, 2006) Úgy vélem, hogy Foucault és Goffman elméleti munkái, illetve azok korábbi neveléstudományi recepciójának szemléletmódja megfelelő elméleti alapokat jelent a magyar katonai nevelés, illetve a hazai katonaiskolák életének árnyalt, újabb kutatási dimenziók alapján történő vizsgálatára. Foucault hatalomelméletének felhasználásával elsősorban a hatalom és a fegyelmezés mikrotechnikáinak értelmezései válnak lehetővé, amely segítségével jobban megérthetővé és értelmezhetővé válik a katonaiskolák túlszabályozó, maximálisan fegyelmezett légköre és mindennapjai. Goffman elmélete pedig a zárt és túlszabályozott intézmények világának szociológiai értelmezését adja, elsősorban nem a hatalom, hanem az egyén szemszögéből. A totális intézmény elmélete is tehát a katonaiskolák mindennapjának, működési mechanizmusainak megértését segíti.

A kutatás módszerei, kérdései, forrásai

Jelen disszertáció tehát elsődlegesen a kvalitatív paradigma nézőpontjával azonosulva alkalmazza a forráselemzést, azon belül is a dokumentumelemzést, alkalmanként tartalomelemzési elemekkel vegyítve. A kutatás kiindulópontja az volt, hogy a kutató szeretne volna jobban, mélyebben megismerni a katonaiskolák belső világát, hiszen ezen típusú intézmények belső élete, szokásrendje kevésbé kutatott téma, mind a pedagógiában, mind a hadtörténetben.

A levéltári források a kutató figyelmét a fegyelmi ügyek felé orientálták, amelyek számos fontos kérdést vetettek fel. Az első, hogy a fegyelmi ügyek és a fennmaradt egyéb dokumentumok alapján mennyire és miben érhető tetten a katonaiskolákban a fegyelmező hatalom és annak mikrotechnikái. A második kérdés, hogy az intézmény alapstruktúráját, és alapvető fegyelmi szintjét befolyásolták-e a különböző mikrotörténeti események. A harmadik kutatási kérdés, hogy a totális intézmény jellegzetességei, ismertetőjegyei mennyire voltak jelen a katonaiskolákban. A negyedik kérdés pedig, hogy a szépirodalmi művek milyen kiegészítő információkkal tudnak szolgálni a katonaiskolák belső világának megismeréséhez.

A kutatás elsődleges és legfontosabb helyszíne a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Levéltára valamint Könyvtára volt. A soproni Magyar Király Honvéd Főreáliskolával kapcsolatban is csak igen kevés dokumentum maradt fent – mindössze 2,12 iratfolyóméter – azonban ezen relatíve kevés forrás alapján is fontos kutatási kérdések megválaszolása vált lehetővé. A soproni katonaiskola életéből szülői nyilatkozatok, anyakönyvi kivonatok, visszaemlékezések, intézettörténetek és iskolaparancsnoksági parancsok maradtak fent. (Farkas, 2004, 39-41.) A kutatás további jelentős forrását képezték azok a fennmaradt szabályozó dokumentumok – összesen tíz –, amelyeket a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára őriz. Ezek részletes jegyzéke is megtalálható a Felhasznált Levéltári Források című alfejezetben.

A kutatás másik jelentős helyszíne az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum volt, ahol a soproni és a pécsi katonaiskolák értesítőinek kutatás folyt. A kutatás során továbbá fontos forrásokká váltak azok a szépirodalmi művek, amelyek cselekménye valamely katonaiskolában játszódik, hiszen ezen művek által is megismerhetővé válnak a katonaiskolák belső világa. A kutatás során három szépirodalmi mű került elemzésre: *Ottlik Géza* (2007) *Iskola a határon* című regénye, *Robert Musil* (1980) *Törless iskolaévei* című műve és *Mario Vargas Llosa* (1976) *A város és a kutyák* című regénye.

A kutatás főbb eredményei

A disszertáció két fő egységre osztható. Az első rész a hazai katonai nevelés történetének összefoglalását tartalmazza. A második rész, pedig levéltári és irodalmi forrásokra támaszkodva mutatja be a katonaiskolák belső világát. A dolgozat egésze két fő elméleti pillérré támaszkodik: *Michel Foucault* (1990) hatalomelméletére és *Erving Goffman* (1991) totális intézet elméletére. Foucault elmélete a hatalom és a fegyelmezés mikrotechnikáinak mélyebb értelmezését segíti, Goffman elmélete pedig a zárt intézmények belső életének szociológiai értelmezését adja.

A historiográfiai részben a hazai középfokú katonai nevelés története került bemutatásra, külön kiemelve a kutatás középpontjában álló soproni katonaiskola történetét. A katonai nevelés története három fő korszakra bontva, három alfejezetben került ismertetésre, a fejezetek elején rövid társadalomtörténeti áttekintéssel. A három fejezet a kiegyezés előtti időszak, a dualizmus kori és a két világháború közötti korszak legfőbb katonai neveléstörténeti változásait, törvényeit mutatja be. A soproni katonaiskola 1897 és 1945 között működött és a korszak kiemelkedő honvédelmi intézménye volt. Bár a magyarországi katonai képzésről, és a kutatás fókuszában álló intézmény történetéről is születtek már összefoglaló művek, ezek a művek elsősorban az intézmények egykori növendékeinek köszönhetőek, akik ilyen módon szerettek volna tisztelni alma materük előtt (lásd: Cseresnyés, 1995, Előszó; Ráskay és Szabó, 1995, Előszó). És bár az iskolatörténet a pedagógiatörténeti kutatások kedvelt témája, valójában mind neveléstudományi, mind hadtudományi szempontból igen kevésbé kutatott a téma a katonaiskolák világa. A történeti rész új kutatási értéke, hogy megjelennek benne olyan levéltári források is – mint például az oktatási utasítások – amelyek a hazai szakirodalomban nem jelennek meg, nem kerülnek elemzésre. Továbbá a középfokú katonai nevelés története az általános oktatástörténet legfontosabb változásaival párhuzamosan került összefoglalásra, valamint röviden a katonaság társadalmi helyzete is helyet kapott az egyes korszakok bemutatása során.

A disszertáció második része, főként a levéltári kutatás eredményeit tartalmazza, négy kisebb egységre bontható. Az első rész a fegyelmező hatalmat vizsgálja, a második rész az iskolai fegyelmi ügyek hosszmetzeti elemzése, a harmadik rész a totális intézmény tanulmányozása, a negyedik rész pedig három szépirodalmi mű elemzése.

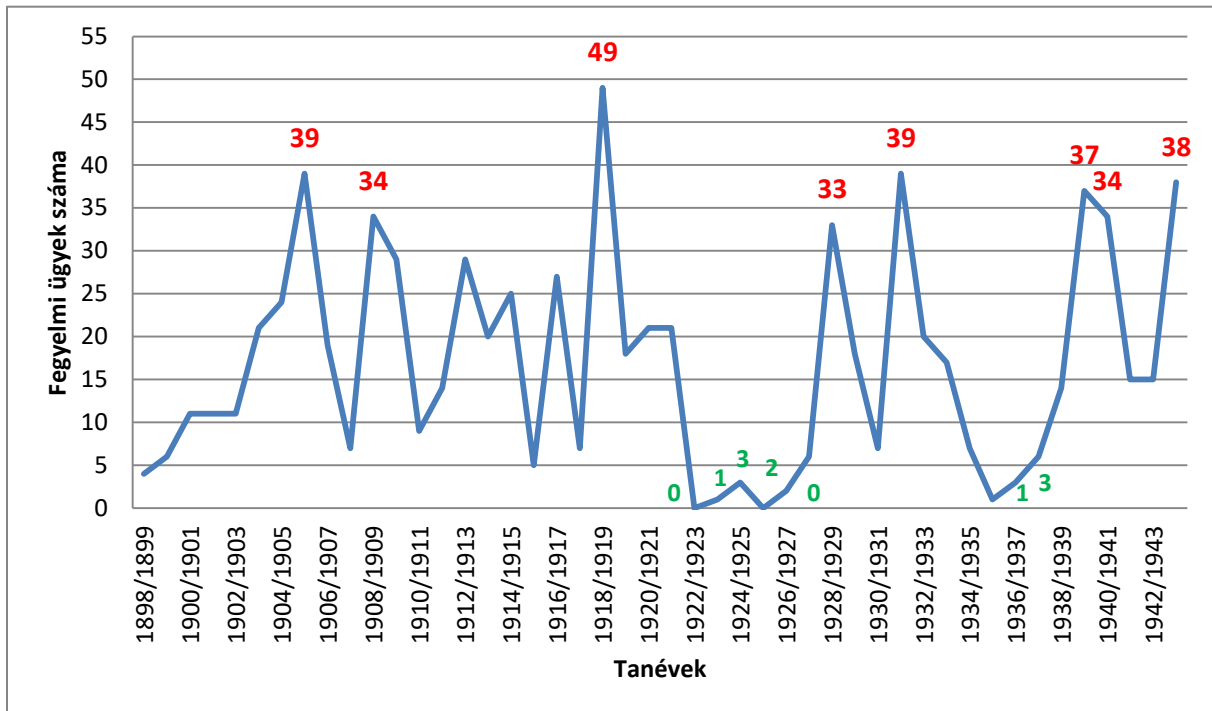
A levéltári kutatás első része, a dolgozat egyik elméleti keretét nyújtó, foucaulti fegyelmező hatalom megjelenésének, elemzése a kutatott levéltári forrásokban. A kutatás ezen részében a fegyelmező hatalom mikrotechnikái kerültek részletes elemzésre a soproni

katonaiskola fegyelmező dokumentumaiban, az intézmény napirendjében és a fegyelmi ügyekben. Az elemzett dokumentumok, szabálykönyvek jól illusztrálják a honvéd nevelőintézetek fegyelmező gépezet jellegét. A szabálykönyvek a legapróbb részletekre kitérve szabályozzák az élet minden aspektusát a ruházattól a hálóterem hőmérsékletén át a fegyelmi fenyítés nemekig. A katonaiskolák napirendje is nagyon szigorú volt, a növendékek minden perce be volt osztva, pontos időbeosztás szerint élték mindennapjaikat. A kutatás ezen szakaszának legkiemelkedőbb része az intézmény fegyelmi ügyeinek vizsgálata a fegyelmező tér és idő megjelenésének szempontjából. Foucault hatalomelmélete alapján létrehozható volt egy kategóriarendszer, amely kategóriarendszer a fegyelmező hatalom mikrotechnikáit tartalmazza. A fegyelmező tér technikái: az elzárás, a kvadrálás, a funkcionális elhelyezés és a felcserélhetőség. A fegyelmező idő technikái: időbeosztás, tevékenység megszervezése, test és mozdulat összekapcsolása, test és tárgy összekapcsolása és az idő kimerítő felhasználása. Az 1897 és 1914 közötti időszak napi parancskönyveiben megjelenő mintegy 279 fegyelmi ügy került abból a szempontból megvizsgálásra, hogy az elkövetett vétség és a kiszabott büntetés besorolható-e egyértelműen a létrehozott osztályozási rendszerbe. A kategorizáció során sok esetben problémát jelentett, hogy a vétségek olyan komplexek voltak, hogy nehéz vagy lehetetlen volt egy kihágást egy kategóriába besorolni. A büntetések tekintetében könnyebb volt a kategorizáció, egyértelműen be lehetett sorolni az egyes büntetéseket egy kategóriába. Ebben az esetben az okozta a nehézséget, hogy egy kihágás gyakran többféle büntetést is maga után vont. Bár a kategorizáció nehézségekbe ütközött, de mivel ennek oka az volt, hogy a kihágások túl komplexek voltak a merev kategorizáláshoz, ezért a kutatás első kérdésére, hogy mennyire érhetőek tetten a fegyelmi ügyekben és a fennmaradt dokumentumokban a fegyelmező hatalom mikrotechnikái, az a válasz adható, hogy teljes mértékben megjelennek a katonaiskolák mindennapjaiban, abba mélyen beépültek.

A kutatás első része több szempontból is új eredményeket hoz. Már a kutatás forrásai is újdonságnak számítanak, korábban még senki nem elemezte sem a parancskönyveket, sem a bemutatásra került szabályozó dokumentumokat. A kutatás megközelítésmódja is, a foucaulti szemlélet, újdonságnak számít a hazai neveléstudományi kutatásokban.

A kutatás második alegysége a fegyelmi ügyek hosszmetzeti vizsgálata volt. a disszertáció ezen szakasza arra a kérdésre kereste a választ, hogy az intézmény alapstruktúráját és alapvető fegyelmi szintjét befolyásolták-e a különböző mikrotörténeti (politikai, történelmi, iskolaszervezeti) események. Ennek vizsgálatára az intézmény 46 tanévéből 777 fegyelmi ügyéből álló adatbázist hoztam létre. A kutatási kérdését megfordítva azt vizsgáltam, hogy azok a tanévek amelyeknél kiugróan magas vagy alacsony volt a

fegyelmi ügyek száma összefüggésbe hozható-e valamilyen történeti változással. A kritériumok alapján tizenhat tanév került elemzésre. A vizsgálat során a tézis csupán részben igazolódott be. A kiemelkedően magas fegyelmi ügyek száma kevés esetben volt indokolható mikrotörténeti változásokkal, több esetben is egy-egy kiemelkedően rendetlen évfolyam vagy növendék állt a nagy számú kihágások mögött. A kiemelkedően alacsony számú fegyelmi ügyek esetében azonban több összefüggés volt található a mikrotörténeti eseményekkel.

1. diagram: A fegyelmi ügyek számának alakulása tanévenként

Ennél a kutatási résznél elmondható, hogy a vizsgálat egésze újdonságnak számít. A felhasznált levéltári forrásokban megjelenő fegyelmi ügyek korábban sehol, semmilyen módon nem kerültek feldolgozásra semmilyen szinten, így adatbázis sem készült belőlük és hosszsmetszeti vizsgálatukra sem volt még példa.

A levéltári kutatás harmadik része annak vizsgálata volt, hogy a katonaiskolák mennyire felelnek meg a Goffman által leírt totális intézménynek, tehát ebben a fejezetben a harmadik kutatási kérdés került megvizsgálásra. A kutatás során a totális intézmények nyolc legfontosabb jellemzője került elemzésre és vizsgálatra a levéltári források és szépirodalmi művek alapján. A nyolc jellemző: fizikai elhatároltság, az élet minden aspektusa egy helyen zajlik, élesen elkülönül a személyzet és a bentlakók világa, munkához való viszony, diszkulturálódás, az én lealacsonyítása, privilégiumrendszer és az alkalmazkodási módszerek. A kutatás során megállapításra került, hogy a katonaiskolák teljes mértékben totális

intézményeknek tekinthetőek, a maguk sajátosságaival együtt, ugyanis majdnem minden alaptulajdonságként kiemelt jellemző megtalálható a katonaiskolákban is.

A kutatás ezen szakasza szintén teljes egészében újdonságnak tekinthető. Sem a hazai, sem a nemzetközi kutatások esetében nem jellemző, hogy Goffman elméletét használnák a zárt intézmények vizsgálata során, holott elmélete nagyon izgalmas szempontokkal szolgál, amelyek neveléstörténeti kutatásokban is alkalmazhatóak.

A kutatási rész negyedik fejezete három szépirodalmi mű összehasonlító elemzését adta. A világirodalom három legkiemelkedőbbnek tartott katonaiskolai regénye került összehasonlító elemzésre: *Ottlik Géza* (2007) *Iskola a határon* *Robert Musil* (1980) *Törless iskolaévei* és *Mario Vargas Llosa* (1976) *A város és a kutyák* című regénye. A három regény három szempontból került elemzésre és összehasonlításra. Egyrészt megvizsgálásra került, hogy milyen plusz információkkal szolgálnak a regények a katonaiskolák mindennapjairól. Másrészt röviden összehasonlításra került, hogy a fegyelmező hatalom mikrotechnikái miként jelennek meg az egyes művekben, harmadrészt pedig a totális intézmények nyolc legfőbb jellemzője is elemzésre került mindhárom regény esetében. Az eredmények táblázatos formában is összegzésre kerültek. Az elemzések során Musil regénye tartalmazta a legkevesebb információt a katonaiskolákról, Ottlik és Llosa regénye azonban részletes bepillantást nyújtanak a katonaiskolák belső világába. A szépirodalmi művek neveléstörténeti kutatásban való felhasználása ritka, holott az önéletrajzi ihletésű regények is alkalmazhatóak forrásként.

Továbblépési lehetőség a kutatás folytatásához például az iskolai értesítők statisztikai adatainak, tanulmányainak további elemzése, hiszen jelen kutatásban csupán kiegészítő forrásként szolgáltak, de számtalan kutatási lehetőséget hordoznak magukban. Az elméletek alapján létrehozott kategóriarendszerek összefüggéseit is tovább lehetne vizsgálni, esetleg más kapcsolódó elméletek bevonásával. Izgalmas kutatás lehetne a magyar katonai nevelés intézményeinek és intézményesülésének más nemzetek katonai nevelési modelljével való összehasonlító elemzése is.

A disszertáció kétségtelenül nem merítette ki a téma minden kutatási lehetőségét. De jelen kutatási keretek között is elmondható, hogy a disszertáció egy kevésbé ismert és kutatott témát ölel fel, számos új forrást és témát tartalmazva, amelyek új eredményeket hoztak magukkal.

Bibliográfia

Felhasznált irodalom

1. Annen, Hubert és Royl, Wolfgang (2010, szerk.): *Educational Challenges Regarding Military Action*. Peter Lang Edition, Frankfurt.
2. Annen, Hubert; Nakkas, Can és Makinen, Juha (2013, szerk.): *Thinking and acting in military pedagogy*. Peter Lang Edition, Frankfurt.
3. Caruso, Marcelo (2003): *Biopolitik im Klassenzimmer*. Zur Ordnung der Führungspraktiken in den bayerischen Volksschulen (1869-1918). Deutscher Studien Verlag, Berlin.
4. Cseresnyés Géza (1995): *Katonaiskolák a hűség városában: a soproni katonaiskolák története, 1898-1945*. HM Okt. és Tudszerv. Főoszt., Budapest.
5. Dezséri Bachó László (1930, szerk.): *A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia története*. A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia Kiadása, Budapest.
6. Farkas Gyöngyi (2004): *A Hadtörténeti Levéltár katonai tanintézeti iratainak repertóriumuma 1740-1980*. Signifer, Budapest.
7. Florian, Heinz (2002, szerk.): *Military Pedagogy – an International Survey*. Peter Lang Edition, Frankfurt.
8. Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés*. A börtön története. Gondolat Kiadó, Budapest.
9. Foucault, Michel (1996): *A szexualitás története I*. A tudás akarása. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
10. Foucault, Michel (1998a): A "kormányozhatóság": előadás a Collège de France-ban: elhangzott: 1978. február 1-én. In: Foucault, Michel: *A fantasztikus könyvtár: válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Pallas Stúdió, Budapest, 106-123.
11. Foucault, Michel (1998b): A diskurzus rendje. Székfoglaló beszéd a Collège de France-ban: elhangzott 1970. december 2-án. In: Foucault, Michel: *A fantasztikus könyvtár: válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Pallas Stúdió, Budapest, 50-74.
12. Foucault, Michel (1998c): *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Latin Betűk Alapítvány, Debrecen.

13. Gál Attila (2001): *Armis et Litteris*. A Pécsi Magyar Királyi Zrínyi Miklós Honvéd Gyalogsági Hadapródiskola történetéből 1898-1944. Petit Real Kiadó, Budapest <http://mek.oszk.hu/04900/04967/html/>, Utolsó letöltés: 2019. június 11.
14. Galántay Ervin (2011): *Az utolsó kadét*. Budapest 1944-1945. Militaria Könyvkiadó, Budapest.
15. Garay Lajos (1939): *A pécsi magyar királyi honvéd hadapród iskola története*. Magyar Királyi Zrínyi Miklós Honvéd Reáliskolai Nevelőintézet Parancsnoksága, Pécs.
16. Goffman, Erving (1991): *Asylums*. Essays on the social situation of mental patients and other inmates. Penguin Books, London.
17. Hidvégi Sándor (1937): *A kőszegi császári és királyi katonai alreáliskola története (1856-1918)*. Kőszeg.
18. Holló József Ferenc (2009, szerk.): *Növendékek, hadapródok, hallgatók: 1868-2004: magyar katonai tanintézetek a honvédtiszti előképzés és képzés szolgálatában*. Rákóczi Alapítvány, Budapest.
19. Kádár Gyula (1978): *Ludovikától Sopronköhidáig*. Magvető, Budapest.
20. Kazinczy László (2005): „*Sorakozó!...*”. Akiket az Isten szeretett. Egy katonaiskola története a II. világháború végén. Kanizsai Nyomda Nyomdaipari, Kereskedelmi és Kiadó Kft., Kanizsa.
21. Kvernbekk, Tone; Simpson, Harold és Peters, Michael A. (2008, szerk.): *Military Pedagogies and why they matter*. Sense Publishers, Rotterdam.
22. Lászlai János (2008): *Elvágólag*. Kodex Print Kft., Budapest.
23. Lengyel Ferenc és Szántó Mihály (1996, szerk.): *A magyar katonai vezető- és tisztképzés története*. A milicentenárium alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga, MSZH Nyomda, Budapest.
24. Llosa, Mario Vargas (1976): *A város és a kutyák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
25. Major Norbert (1993): *Az m. kir. Görgey Artúr honvéd műszaki hadapródiskola története*. Hadtörténeti Levéltár, Budapest.
26. Martinkó József (1996): *Katonai középiskolák az ezeréves magyar iskola történetében*. MH Humán Szolgáltató Központ, Budapest.
27. Martinkó József (1998): *Cőgerek és katkósok*. A katonai középiskolák története. , Petit Real Könyvkiadó, Budapest.
28. Micewski, Edwin R. és Annen, Hubert (2005, szerk.): *Military ethics in professional military education- Revisited*. Peter Lang Edition, Frankfurt.

29. Miklós Zoltán (2004): *Katonai tanintézetek Magyarországon*. Könyvpont nyomda, Budapest.
30. Musil, Robert (1980): Törless iskolaévei. In: Robert Musil, *Törless iskolévei*. Három elbeszélés, Európa Könyvkiadó, Budapest, 5-194.
31. Nagy László (1982): *A kőszegi katonai nevelőintézet története (1856-1945)*. ELTE egyetemi doktori értekezés, Budapest.
32. Nemeskürti István (1985): *Befejezett múlt*. A pécsi katonaiskola. Esszégyűjtemény, Magvető, Budapest.
33. Ottlik Géza (2007): *Iskola a határon*. Magvető Kiadó, Budapest.
34. Péterfy Károly (1934): *A soproni magyar királyi honvéd főreáliskola története 1898-1921*. Tóth nyomda, Sopron.
35. Rada Tibor (szerk., 1998): *A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek összefoglalt története I. és II.*. Gálos-Nyomdász Kft., Budapest.
36. Ráskay Pál és Szabó Zoltán (1995): *A kőszegi „Hunyadi Mátyás” katonaiskola története: 1856-1918-1945*. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.
37. Sarasin, Philipp (2001): *Reizbare Maschinen*. Eine Geschichte des Körpers (1765-1914). Suhrkamp Taschenbuch Verlag, Frankfurt.
38. Sárkányné Szabó Olga (2004): *Az idegen nyelvi képzés és kommunikáció helyzete a magyar királyi honvédségben 1868-1914*. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest.
39. Say Gyula (2002): *Visszatekintés*. Egy zászlós emlékei: Sopron, Ausztrália, Egyesült Államok. Nereus Bt., Hévíz.
40. Tóth József (1998): *A Nagyvárad Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskola 1898-1919 és a Magyar Királyi "Gábor Áron" Honvéd Tüzérségi Hadapródiskola 1941-1945 rövid története*. Agroinform Kiadó és Nyomda Kft., Budapest.
41. Weber, Susanne és Maurer, Susanne (2006, szerk.): *Gouvernementalität und Erziehungswissenschaft*. Wissen – Macht – Transformation. Verlag für Socialwissenschaften, Wiesbaden.
42. Závodi Szilvia (2012): *Életmód, életkörülmények és mentalitás a magyar katonatiszt családotknál a 20. század első felében*. Doktori Disszertáció, Budapest, ELTE BTK, Budapest.

Felhasznált levéltári források

Hadtörténeti Levéltár (HL), V.12. Magyar királyi honvéd Főreáliskola, Sopron, 1898-1944, 1. doboz, Az intézet története I. rész, 1898-1910.

Hadtörténeti Levéltár (HL), V.12. Magyar királyi honvéd Főreáliskola, Sopron, 1898-1944, 1. doboz, Az intézet története II. rész, 1810-1918.

Hadtörténeti Levéltár (HL), V.12. Magyar királyi honvéd Főreáliskola, Sopron, 1898-1944, 1. doboz, dr. Kun József, Néhány adat és útvonal leírások a Soproni M. Kir. Egyesített Honvéd Gyalogsági Hadapródiskola történetéhez, 1944-1945.

Hadtörténeti Levéltár (HL), V.12. Magyar királyi honvéd Főreáliskola, Sopron, 1898-1944, 1. doboz, Vártok Géza, A M. Kir. Rákóczi Ferenc Honvéd Gyalogsági Hadapródiskola „A” osztály krónikája, 1941-1944.

Hadtörténeti Levéltár (HL), V.12. Magyar királyi honvéd Főreáliskola, Sopron, 1898-1944, 1. doboz, Sályi Géza, Sályi Géza visszaemlékezései a Soproni Egyesített Honvéd Gyalogsági Hadapródiskoláról, 1978.

Hadtörténeti Levéltár (HL), V.12. Magyar királyi honvéd Főreáliskola, Sopron, 1898-1944, 1. doboz, Anyakönyvi lapok, 1930-1941.

Hadtörténeti Levéltár (HL), V.12. Magyar királyi honvéd Főreáliskola, Sopron, 1898-1944, Iskolaparancsnoksági parancs, 1.-25. könyv, 1898-1925

Hadtörténeti Levéltár (HL), V.12. Magyar királyi honvéd Főreáliskola, Sopron, 1898-1944, Igazgatói rendelkezések, 26.-33. könyv, 1925-1933

Hadtörténeti Levéltár (HL), V.12. Magyar királyi honvéd Főreáliskola, Sopron, 1898-1944, Intézeti parancs, 34.-42. könyv, 1933-1942

Hadtörténeti Levéltár (HL), V.12. Magyar királyi honvéd Főreáliskola, Sopron, 1898-1944, Iskolaparancsok, 43-45. könyv, 1942-1944

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Könyvtár, Utasítás a magyar királyi honvéd nevelő és képző intézetek növendékei irányában követendő fegyelmi eljárásra nézve.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Könyvtár, Utasítás a magyar királyi honvéd nevelő és képző intézetek növendékeinek szabadságolására nézve.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Könyvtár, A házi és a szolgálati rend alapelvei a m. kir. honvéd nevelő és képző intézetek számára, 1898.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Könyvtár, A honvéd nevelő és képző intézetek számára rendszeresített ruházat és felszerelés leírása, 1898.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Könyvtár, Oktatási utasítás a magyar királyi honvéd nevelő és képzőintézetek részére: általános határozványok, 1918.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Könyvtár, Utasítás a m. kir. honvéd nevelő és képző intézetek tanterveikhez : tervezet, 1910.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Könyvtár, Szervi határozványok a magyar királyi honvéd nevelő és képző intézetek számára, 1898.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Könyvtár, Szervi határozványok a magyar királyi honvéd nevelő és képző intézetek számára, 1906.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Könyvtár, Szervi határozványok a magyar királyi honvéd nevelő és képző intézetek számára, 1907.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Könyvtár, Utasítás a magy. kir. honvéd nevelő és képző intézetek növendékeivel (akadémikusaival) szemben követendő fegyelmi eljárásra, 1903.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Levéltár (HL), I. 75 Magyar királyi Honvéd Főparancsnokság, Rendbontás a soproni főreáliskolában, 478. ő.e., 1906.

Felhasznált iskolai értesítők

Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum (OPKM), A "Rákóczi Ferencz" m. kir. soproni reáliskolai nevelőintézet értesítője 1922-1939